

PRIZNA I SUTOJANJ – UTVRDE JUSTINIJANOVE EPOHE

Željko Tomičić

UDK:904(497.562Prizna):728.81”5”

Izvorni znanstveni rad

Željko Tomičić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Autor donosi prikaze osobnih proučavanja utvrđenih zbijenih naselja na položajima *Gradina* na Prizni, na sjevernom obalnom rubu Velebitskog kanala i utvrde *Sutojanj* na sjevernom rtu otoka Paga. To su primjeri utvrda, koje se uklapaju u cirkummediteransku sliku kastrizacije primjerene epohi cara Justinijana I. (527.-565.). Osvrtanje na spomenuta dva primjera utvrda od posebne je važnosti, jer s preostalim utverdama uz sjevernu obalu Velebitskog kanala zapravo ocrtava početke procesa kastrizacije na arhipelagu i istočnom pročelju Jadrana. Taj je proces ujedno odredio i oblikovanje osebujnog kulturnog krajobraza na svršetku kasne antike i početku ranoga srednjeg vijeka u kojem će Bizantsko Carstvo, posredovanjem urbanih središta, dati znatan prinos.

Na primjeru dijela priobalja Velebita kao i Paške otočke skupine unutar sjevernodalmatinskih otoka, u našem radu posvećenom slavljenu akademiku Nenadu Cambiju, promatramo dvije značajne točke u prostoru. Riječ je o položajima fortifikacijskih sklopova *Gradina* na Prizni, na sjevernom obalnom obodu Velebitskog kanala, smještene nasuprot utvrdi *Sutojanj* na sjevernom rtu otoka Paga. Obala je kontaktni prostor u kojem se prožimaju utjecaji različitih prirodno-geografskih elemenata te područje intenzivne interakcije čovjeka i prirode.¹ Unatoč našoj prvotnoj pogrešnoj predodžbi o nenastanjenom, divljem i odbojnom kršu, obale i zaobalja Velebitskog kanala, odnosno otoka Paga, morem su

¹ J. Faričić, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zagreb, 2012., 38; S. K. Haslett, *Coastal Systems*, Routledge, London 2003.

komunicirale različite kulture još od prapovijesti.² Duž obale se, osobito poradi prostorno-funkcionalne zadaće, izdvajaju gradovi – luke koji čine komunikacijska žarišta u kojima se fokusiraju različite gravitacijske silnice od kopna prema obali i obratno.³ Preko obalnih pročelja tisućljećima su komunicirale civilizacije.⁴ Naoko neprobojni i neprolazni gorski masiv Velebita, pružao je niz komunikacijskih pravaca iz dubina zaleđa, kojima su dolazili prapovijesni i etnički valovi seoba naroda u kasnoj antici do njegova obalnog pročelja. Obratnim smjerom s Jadrana priobalje i zaobalje dosezale su talasokracije antike i ranoga srednjeg vijeka. Velebitsko priobalje u potrazi za materijalnim tragovima prošlih epoha obilaze još od vremena Š. Ljubića, K. Patscha i J. Brunšmida brojni istraživači starina.⁵ Predmetom njihova interesa su brojna motrišta života kojeg na temelju relikata slijede od prapovijesti do antike. Uistinu, možemo ustvrditi da je o većini lokaliteta iz tih razdoblja solidno proučen arheološki fundus. Međutim, nije nam poznata kasnoantička arheološka baština istočnogotske vlasti na dijelu klasične Liburnije u razdoblju od 493. do 537. godine. Većina ostrogotskog novca na području Dalmacije, navlastito oko Splita i u zaleđu Zadra, javlja se, primjerice, prije 534. godine, što je svakako važna indicija.⁶ Ujedno se prostor sa nalazima spomenutog novca preklapa s rasprostiranjem istočnogotskog nakita u provinciji Dalmaciji.⁷

Na prijelazu kasne antike u rani srednji vijek pomaže nam u oblikovanju moguće slike promatranog dijela priobalja Velebita dragocjeno pisano zemljopisno i povijesno vrelo *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina.⁸ Nastala u 7. stoljeću svakako na temelju nešto ranijih podataka, vjerojatno iz prve polovine 6. stoljeća, *Kozmografija* pokazuje da je autor sam oblikovao tekst na temelju sheme zemljopisne predaje cestovnih, odnosno plovidbenih pravaca.⁹ Anonim iz Ravene navodi poimence i *civitates* raspoređene uz obalu Velebitskog prigorja od jugoistoka prema sjeveru. Ravenjaninu su na tom području Liburnije poznati *Argerunto* (Starigrad-Paklenica), *Bigi* (Karlobag), *Ospela* (Stinica), *Puplisca* (Sv.

² E. Heršak, *Drevne seobe - Prapovijest i stari vijek*, Školska knjiga, Zagreb, 2005; J. Faričić, *op. cit.* (1), 38.

³ J. Faričić, *op. cit.* (1), 38.

⁴ *Ibid.*, 40.

⁵ S. Ljubić, »Crtime iz mog putovanja po južnoj strani gornje Krajine ili gospičkootočke pukovnije«, *Viestnik Hrvatskoga Arheološkoga društva*, god. XI. br. 4, Zagreb, 1889., 104-109; K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, Wien, 1900; J. Brunšmid, »Međašnji kamen između Ortoplina i Parentina«, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N. S. sv. III, Zagreb, 1898., 174-177; isti, »Groblje bronsanog doba na Klačenci kod Jablanca (kotar Senj) - Povijest mjesta Jablanca«, *Vjesnik hrvatskog arheološkog muzeja*, N. S., Zagreb, 1901., 53-62.

⁶ Ž. Demo, »Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Hercegovina«, *Situla* 32, Narodni muzej, Ljubljana, 1994., 180-187.

⁷ A. Uglešić, »Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. Razdio povijesnih znanosti, sv. 29 (16), Zadar, 1990., 207-229.

⁸ S. Čače, »*Civitates dalmatiae* u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina«, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 347-440.

⁹ R. Matijašić, »Anonimni Ravenjanin, Istra i biskupska središta«, *Acta Histriae*, 9, 2001., 2, 285-294.

Juraj-Jurjevo) i *Senia* (Senj).¹⁰ Naime, Anonimni Ravenjanin općenito sva naselja, odnosno postaje i luke koje spominje naziva *civitates*, čije se značenje upravo u to doba preobražava u »grad« bez obzira na etimološki i pravni sadržaj.¹¹

Za razliku od navedenih *civitates* pri razmatranju arheološke topografije priobalja Velebitskog kanala zanimaju nas dva položaja na kojima se u *Kozmografiji* ne spominju naselja, gradovi (*civitates*). To su uvodno spomenuti *Gradina* u Donjoj Prizni na priobalju Velebitskog kanala i na sjevernoj obali otoka Paga utvrda *Sutojanj*. Ovi su primjeri utvrđenih zbijenih naselja sa važnim sastavnicama – lukama, koja se uklapaju u cirkummediteransku sliku kastrizacije primjerene epohi cara Justinijana I. (527.-565.). Osvrtanje na spomenuta dva primjera utvrda od posebne je važnosti, jer s preostalim utverdama uz sjevernu obalu Velebitskog kanala zapravo ocrtava početke procesa kastrizacije na istočnom pročelju Jadrana, koji je naznačen u *Kozmografiji* Anonimnog Ravenjanina.¹² Taj je proces ujedno odredio i početak ranoga srednjeg vijeka.¹³ Osim navedenog pisanog vrela koje jasno upućuje na kontinuitet naseljavanja promatranog prostora tijekom kasne antike i na prijelazu u rani srednji vijek, na nekolicini lokacija u Velebitskom priobalju konstatirani su i izolirani nalazi bizantskog novca iz 6. stoljeća. Ti su, sporadični i malobrojni nalazi, ipak pouzdana svjedočanstva nastavljanja života na prijelazu kasne antike u rani srednji vijek. Riječ je o nalazima bakrenika Justinijana I. iz Senja¹⁴, brončanog novca bizantskih careva Justinijana I. (527.-565.) i Justina II. (565.-578.) iz Karlobaga, odnosno solida Tiberija II. Konstantina (578.-582.) s položaja Vinjerac kod Cesarice i brončanih primjeraka novca istog cara iz Sv. Jurja, tj. današnjeg Jurjeva.¹⁵ Za našu je temu posebice važno da se većina od brojnih nalaza novca cara Justinijana I., pohranjenih u svim relevantnim zbirkama u Hrvatskoj (Zagreb, Split, Bol na Braču) pojavljuje nakon 537. godine i da odražava veličinu careva ulaganja u provinciju Dalmaciju i njezin procvat.¹⁶

Otkako je u sklopu naše arheologije porastao interes za horizont kulturnog nasljeđa iz razdoblja prve vladavine Bizanta na Jadranu, tj. epohe cara Justinijana I., prepoznati su na istočnoj jadranskoj obali spomenički sklopovi vojnog graditeljstva na brojnim lokacijama duž obalnog ruba, ali i na otočju. Uz krševiti priobalni rub Velebitskog kanala arheolozi su registrirali ili pretpostavili poneke lokacije u kojima su prepoznavali ostatke navodnih antičkih utvrda¹⁷ ili nasluči-

¹⁰ M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976., 14, 303.

¹¹ R. Matijašić, *op. cit.* (9), 288.

¹² M. Suić, *op. cit.* (10), 227-228.

¹³ S. Čače, *op. cit.* (8), 430; R. Matijašić, *op. cit.* (9), 285-294.

¹⁴ Z. Dukat, I. Mirmik i J. Neralić, »Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II«, *Senjski zbornik* 10-11, Senj, 1984., 43.

¹⁵ *Ibid.*, 48, 49, 51.

¹⁶ I. Mirmik – A. Šmernov, »Byzantine Coins in the Zagreb Archeological Museum Numismatic Collection«, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XXX-XXXI, Zagreb, 1998., 129-258 (133); I. Marović, »Reflexions about Year of Destruction of Salona«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984., 293-314 (300-301); B. Šiljeg, *Proučavanje kasnoantičke naseljenosti Hrvatskog primorja primjenom metode daljinskog istraživanja* (doktorska disertacija), Zagreb, 2005., 174.

¹⁷ A. Šonje, »Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području«, *Pomorski zbornik*, 13, Rijeka, 1975., 275-290 (286)

vali mogućnost njihova postojanja.¹⁸ Jasno je da tek neposredna autopsija terena omogućuje stvaranje realnije predodžbe o pripadnosti tih spomenika određenom vremenu, odnosno kulturnom okruženju. Upravo takva terenska rekognosciranja, što ih je u Velebitskom primorju intenzivno provodio marljivi djelatnik senjskog muzeja arheolog Ante Glavičić, dovela su do otkrića, primjerice kasnoantičkog utvrđenja na položaju Sv. Trojica zapadno od Starigrada-Paklenice.¹⁹

Tijekom ljeta i kasne jeseni 1989. i 1990. godine autor ovih redaka obavio je detaljna rekognosciranja terena na području od Novskog ždrila na jugoistoku do Donje Prizne na jugozapadu Velebitskog kanala. Ujedno je provedena i neposredna terenska autopsija zapadnog dijela otoka Paga. U sklopu tih istraživanja nastojali smo provjeriti naše pretpostavke o postojanju nekolicine novih ili znanosti nedovoljno poznatih lokacija na kojima se očituju znakovita obilježja vojnog graditeljstva iz doba rane vladavine Bizanta na Jadranu. Na temelju terenskih obilježja i daljinskih istraživanja (orto-foto) te interpretiranja spomeničkih sklopova rezultirali su i znanstveni radovi.²⁰ Tijekom 2004. godine su za potrebe autorova projekta obavljena i zračna snimanja brojnih lokacija fortifikacija od otoka Krka do starog grada Vrane. Tim snimanjima iz sportskog zrakoplova, kojih su autori Anton Mišetić i Ranko Dokmanović, obuhvaćeni su svi relevantni položaji duž sjeverne obale Velebitskog kanala, među kojima i *Gradina* na Donjoj Prizni i na otoku Pagu položaj *Sutojanj*. Primjenom daljinskog istraživanja proučavana je kasnoantička naseljenost Hrvatskog primorja u sklopu koje i prostor uz sjevernu obalu Velebitskog kanala.²¹ Godine 2014. i 2015. obavila je Daria Grosman zračna snimanja utvrda Justinijanove epohe na otoku Pagu i u velebitskom Podgorju.²²

U ovom tekstu sumarno obrađujemo arheološka nalazišta na položaju *Gradina* u Donjoj Prizni, kao i kasno antičku utvrdu na položaju *Gradina* u Sutojanjima na sjevernoj obali otoka Paga.

Gradina iznad Donje Prizne između Jablanca i Karlobaga predstavlja zapravo stjenoviti poluotok isturen prema jugoistoku u Velebitski kanal nasuprot otoku Pagu i smješten između morskih uvala Prizne na sjeveru i Ivićuše ili Vićuše s juga. Sjeverna strana ujedno je i najviša točka (58 m) poluotočića s interesantnim topnimom *Gradina*.

Poluotok se od te najviše topografske točke postupno spušta prema jugozapadu, tj. prema moru, u obliku terasa.

¹⁸ Z. Gunjača, »Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima«, *Materijali*, 22, Novi Sad, 1986., 124-136 (128).

¹⁹ A. Glavičić, »Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI)«, *Senjski zbornik* 10-11, Senj, 1984., 7-28 (19-21).

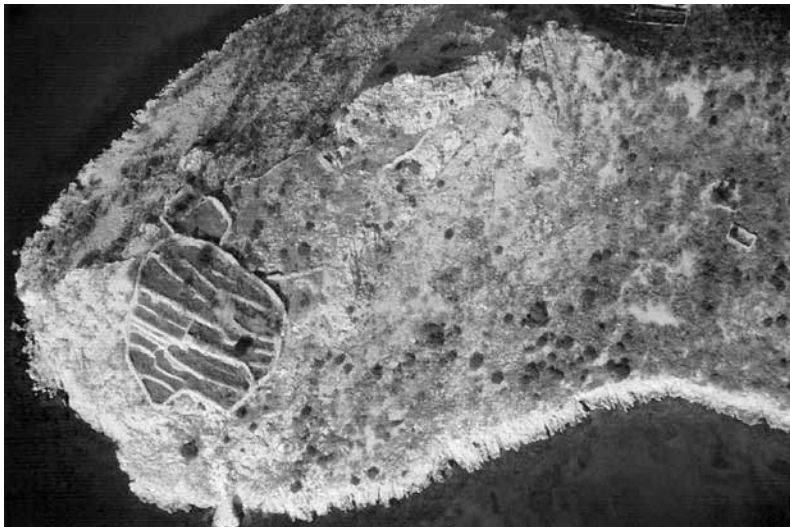
²⁰ Ž. Tomičić, »Sv. Juraj iznad Paga, ranobizantski kastron«, *Obavijesti* 21/3, Zagreb, 1989., 28-31; isti, »Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjeverno jadranskim otocima«, *Prilozi Instituta za arheologiju* 5-6 (1988/1989), Zagreb, 1990., 29-53; isti, »Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu«, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 1996., 291-305.

²¹ B. Šiljeg, *op. cit.* (16).

²² S. Gluščević – D. Grosman, »Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga: A new Byzantine Fortification on Veliki Sikavac Islet off the Island of Pag«, *Diadora* 29/2015, Zadar, 2015., 121-150.

Karta zapadnog dijela Velebitskog kanala s položajem Gradine u Donjoj Prizni i Sutojanja na otoku Pagu (prema Faričić 2012).

Zračni snimak utvrde *Gradina* u Donjoj Prizni, 2015.

Pogled sa zapada na utvrdu Gradina na Donjoj Prizni, 1989.

Kamena litica na kojoj je smještena utvrda osobito se lijepo prepoznaje s morske strane prigodom plovidbe Velebitskim kanalom, kao i sa sjeverne obale otoka Paga, gdje se nasuprot *Gradini* kod Donje Prizne vidi također kasnoantička utvrda u uvali Sutojašnica. Utvrda iznad Donje Prizne u cijelosti je obuhvatila poluotočić, a njegove, uglavnom prepoznatljive ostatke zidina može se slijediti u čitavom perimetru koji obuhvaća najistaknutije točke poluotoka. Ponegdje, kao na zapadnoj strani, odakle je bio jedini mogući pristup iz zaštićene uvale pogodne i za sidrenje plovila, izdižu se iz krševita terena dijelovi jednog dobro očuvanog objekta, vrlo vjerojatno masivne udvojene kule ojačane snažnim kontraforima.

Bedem prati konfiguraciju terena, bez obzira na pojedine strme stijene ili kosine, osobito izražene prema obali na južnoj strani. Na najvišoj koti utvrda završava na sjevernoj stjenovitoj strani izduljenom blagom zaravni na kojoj naslućujemo mogući objekt. Na istočnoj strani utvrda završava šiljastim istaknutim bedemom, koji se na stjenovitoj podlozi ponegdje jedva nazire. Opseg bedema iznosi oko 315 m, debljina zida varira od 0,8 do 0,95 m, a površina utvrde je 0,384 ha. Prema kalkulaciji B. Šiljega za bedem *Gradine* u Donjoj Prizni bilo je potrebno 2.216 kubika kamena.²³ Prema zapadu i jugozapadu utvrda se, u obliku terasa na kojima se jasno prepoznaju tlocrti većih objekata, odnosno nastambi, spušta i naglo proširuje.

Unutar tih pretežito pravokutnih tlocrta objekata prikupili smo podosta ulomaka keramike. Među njima ističu se ulomci s vodoravnim uparanim gustim nizovima linija tipičnih za tzv. istočno mediteransku keramiku 6. st. Pronađene su i masivne ručke od amfora.

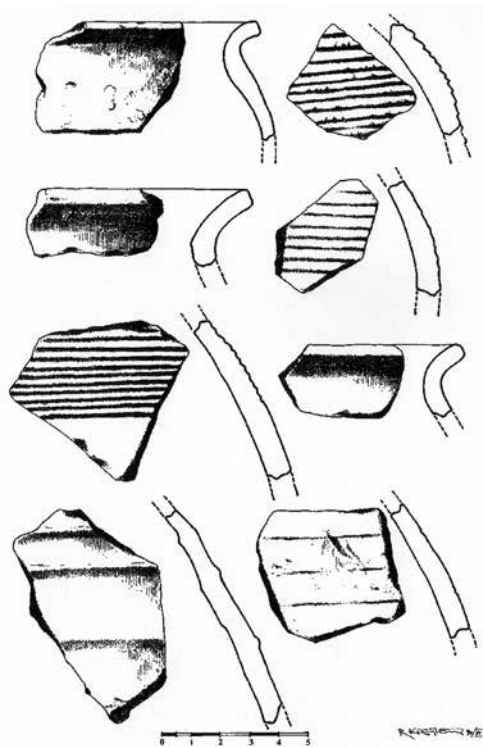
²³ B. Šiljeg, *op. cit.* (16), 169, Tablica 2.

Pogled sa zapada na ostatke kule s kontraforima iznad Donje Prizme, 1989.

Pogled na ostatke većeg objekta unutar utvrde Prizna, 1989.

Ulomci istočno mediteranske keramike (spatheion) 6. st. (crtež Krešimir Rončević).

Ta se vrsta istočno mediteranske keramike povezuje s vojnim utvrdama, kako to potvrđuju naši obilasci utvrda Sv. Juraj iznad Paga,²⁴ Sutojanj, Prizna i Velikom Sikavcu.²⁵ Posude tip *spatheia* istočno mediteranskog podrijetla uobičajene su na utvrdama sjevernog Balkana, Bosne, Dalmacije i Slovenije.²⁶ Prema pretpostavci F. Courte *spatheia* zajedno s amforama tip *Late Roman 1* i *2* služile su za transport *annona*,²⁷ tj. u našim slučajevima za godišnju opskrbu u hrani posada u utvrdama duž Jadrana.²⁸ U prilog tvrdnji o dominaciji istočno mediteranske keramike na Jadranu od kasnog 5. do 6. stoljeća potvrđuje i Hayesova analiza.²⁹ Uz južnu, bolje sačuvanu sekciju bedema u središnjem terasastom dijelu kastrona Prizna,

²⁴ Ž. Tomičić, »Kasnoantička utvrda na položaju crkvice sv. Jurja iznad Paga. Prinos arheološkom istraživanju geneze grada Paga«, *Diadora*, 29, Zadar, 2015., 107-120 (116).

²⁵ S. Gluščević – D. Grosman, *op. cit.* (22) 140.

²⁶ F. Curta, »Peasants as 'makeshift soldiers for the occasion': sixth-century settlement patterns in the Balkans«, U: *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, (Burns, Thomas S. i Eadie, John W. ur), Michigan State University Press. East Lansing, 2001., 199-217 (209); B. Šiljeg, *op. cit.* (16) 173.

²⁷ F. Curta, *op. cit.* (26), 209-211.

²⁸ B. Šiljeg, *op. cit.* (16), 173.

²⁹ J. W. Hayes, »Pottery of the 6th and 7th centuries«, *Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, II dio, Split-Roma, 1998., 541-550.

Mala zidana cisterna na Gradini Prizna, 1989.

nalazi se omanja zidana cisterna za vodu, kakve inače susrećemo na nizu primjera vojnog graditeljstva kasne antike duž Jadrana.

Na to je nalazište upozorio još 1967. godine A. Glavičić prigodom njegova obilaska sjevernog i srednjeg dijela Velebita.³⁰ Glavičić je to nalazište smatrao prapovijesnim i rimskim naseljem, koje je potkraj prošlog stoljeća, prigodom krčenja djelomice pretvoreno u vrt. Nalazište je dalo podosta pokretnih nalaza iz prapovijesnog i antičkog doba.³¹ Lokalitet *Gradina* u literaturi je inače smatran ostatcima antičkog utvrđenog naselja podignutog na položaju liburnske gradine iznad prirodno zaštićene luke na teško pristupačnom položaju³², odnosno značajnim ilirskim i rimskim naseljem podno Velebita.³³ Koja je bila stvarna uloga tog utvrđenog naselja, odnosno kasnoantičke utvrde? Smještena između dviju morskih uvala, pogodnih za sidrenje i zaštićenih od juga i bure, ta je utvrda dominirala nad najužim zapadnim dijelom Velebitskog kanala, i zajedno s nasuprotnom, ranije već spomenutom utvrdom *Sutojanj* na otoku Pagu, u uvali, neposredno uz Zali Rt na staronoyaljskoj Zaglavi, činio, siguran nadzor plovnog puta. Kontrola tog morskog prolaza bila je utoliko značajnija uzmemo li u obzir postojanje ostalih naselja i utvrda u tom dijelu Podvelebitskog priobalja. Utvrda iznad Donje Prizne predstavljao je zajedno s utvrdom *Sutojanj* zapravo zaštitu pristupa otoku

³⁰ A. Glavičić, »Izveštaj III naučne ekskurzije u sjeverni i srednji Velebit«, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1967/1968a, 276-297 (292-293); A. Glavičić, »Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)«, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1967/1968b, 5-45 (32-34)

³¹ A. Glavičić, *op. cit.* (30 b), 32.

³² A. Šonje, *op. cit.* (17), 275-290 (286)

³³ R. Katičić, »Najstariji jezici i narodi u Senjskom primorju«, *Senjski zbornik* 3, Senj 1967-1968., 46-53 (12).

Pogled na kastron *Sutojanj* s juga, 1990.

Pagu s njegove sjeverne strane, odnosno u pravcu Paških vrata i kasnoantičkih naselja u toj zoni otoka Paga, kao što su to utvrda Sv. Juraj nad gradom Pagom,³⁴ Novalja³⁵ i Sv. Juraj u Caski.³⁶ Ujedno je utvrda na položaju *Gradina* kod Donje Prizne predstavljala i značajnu kariku u osiguranju talasokracije Bizanta u tom dijelu Tarsatičke Liburnije i plovidbe prema Senju. Sa te optimalne pozicije mogao se ujedno ostvariti i stalni nadzor pristupa otoku Rabu, odnosno i plovidba prema Novalji na Pagu.

Prigodom rekognosciranja područja Staronovaljske Zaglave, odnosno okoliše Zalog Rta na sjeverozapadnom rubu otoka Paga, obišli smo 1989. godine i poluotočić Svetojanj, odnosno Sutojanj smješten kod Rta Glavine između Velike i Male luke.

Obilaskom terena potvrđeni su raniji podatci o postojanju jedinstvenog lokaliteta u krševitoj divljini stjenovite sjeverne obale otoka Paga izložene udarima legendarne bure što se s Velebita u silovitim naletima okomljuje na izbrazdani kamenjar tog sjevernodalmatinskog otoka. Naime, u ostacima arhitekture na goljoj litici poluotočića Svetojašnice, visine 50,5 m, prepoznao je prvi A. Šonje »antičku utvrđicu« za nadzor i obranu uskog kanala između Velebita i otoka Pa-

³⁴ Ž. Tomičić, *op. cit.* (24), 107-120.

³⁵ A. Škunca, »Pregled antike otoka Paga«, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu i u Hrvatskom primorju*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 13, Zagreb, 1988., 23-28

³⁶ M. Suić, *Pag, Zadar*, 1953., 32; R. Jurić, »Caska – Sv. Juraj«, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 2, Zagreb, 2010., 103-105; R. Jurić – A. Škunca, »Caska – Sv. Juraj«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Zagreb, 2010., 469 – 471.

ga.³⁷ Naime, još 1977. godine vlč. Josip Benedikt Kunkera je pretpostavio »da je nekoć u utvrdi koja danas nosi naziv *Gradina* u Svetojanju ili Sutojanj za vrijeme Bizantinaca od 535. do 620. postojao malen oratorij ili crkvice, koju su zatekli stari Hrvati i njezino ime *Sancta Agnes* pretočili u svoj jezik: Svetojanj«. ³⁸ U vrlo sažetom obliku osvrnuo se na to interesantno nalazište dobar poznavalac prošlosti otoka Paga A. Škunca. U ostacima antičke utvrde na pustom kamenjaru Rta Svetojašnica prepoznao je dio sustava zaštite plovnog puta uz ovaj dio jadranske obale. ³⁹ Prema uvjerenju Škunca to utvrđenje, građeno u skladu s konfiguracijom stožastog terena predstavljalo je samo bizantski »vidikovac« koji je kontrolirao Velebitski kanal. Tijekom 1989. godine obavili smo podrobna arheološka rekognosciranja, dokumentiranja, daljinska istraživanja orto-foto snimaka kao i deskripciju poluotočica Sutojanja. Tom su prigodom registrirani vrlo dragocjeni činitelji jedinstvenog spomeničkog kompleksa o kojem je dat temeljitiji prikaz, popraćen daljinskom i terestričkom interpretacijom, posvećen akademiku Duji Rendiću-Miočeviću. ⁴⁰ Obilazak tog položaja potvrdio je postojanje kasnoantičke utvrde raspoređenog oko kamene litice koničnog izgleda, koji sa sjeverne strane strši iz kamenog trupa poluotočica Svetojašnice. Oveća utvrda *Sutojanj*, obuhvaća pretežito strmu južnu padinu stijene odrezana vrha na kojoj smo mogli prepoznati obrise florisa arhitektonskog objekta zidanog izravno na kamenu živcu. Riječ je o sakralnom objektu, s obzirom na striktnu orijentaciju njegova tlocrta u smjeru istok-zapad s jasno prepoznatljivim ostacima ulaza na zapadnom pročelju objekta. Takav objekt, kojemu jamačno sam lokalitet duguje i naziv, mogao je nekoć biti dominantan i lako primjetan s morske pučine, odnosno plovnog puta kroz Velebitski kanal. Toponim, odnosno vjerojatnije hagonim *Sutojanj*, čuva trajnu uspomenu na prve romansko-slavenske jezične dodire na otoku Pagu. ⁴¹

Fortifikacijski sklop utvrde *Sutojanj* prekriva doslovce svaki pedalj strme jugozapadne padine, dok se na njegovoj sjevernoj strani također primjećuju tragovi ostataka zidova od građevinskih struktura položenih na kamenu podlogu.

Na jugozapadnoj, južnoj i osobito zapadnoj strmini kamene glavice prepoznaju se jasni tragovi tlocrtnih obrisa vrlo kompaktne i zgusnute arhitekture. Poluotočić doslovce presijeca na njegovoj jugozapadnoj strani snažan bedem širine oko 2 metra, na koji se s njegove unutrašnje strane naslanjaju pravilni kvadratni tlocrti nastambi, odnosno kula i jedne velike cisterne.

Osobito je impozantan zidni plašt velike zapadne kule koji je očuvan u visini od 6 – 7 metara.

Na južnoj strani bedema primjećuje se masivni kontrafor, koji je vješto položen u odnosu na lom južne sekcije bedema. Bedem se prilagođuje konfiguraciji terena i spretno ga koristi te opasuje utvrdu i sa sjeverne strane.

³⁷ A. Šonje, *op. cit.* (17), 275-290.

³⁸ J. Kunkera, »Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka«, *Stomorica* - 2, Novalja, 43, 46; Karta II, 51, 52.

³⁹ A. Škunca, *op. cit.* (35), 27.

⁴⁰ Ž. Tomičić, »Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu«, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 1996., 291-305.

⁴¹ P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Logos, Split, 1986., 137.

Zračni snimak rta *Sutojanj* na otoku Pagu. Pogled s juga na položaj utvrde, 2006.

Pogled na veliku cisternu na južnoj padini *Sutojanj*, 1990.

Svi opisani detalji tvore vrlo kompaktan arhitektonski sklop iz kojeg s jugozapadne strane izbija uzani i vrlo strmi uklesani put do horizontalno otesane terase na vrhu litice. Tehnika zidanja, artikulacije tlocrta bedema, pa osobito kvadratnih kula i cisterne za vodu neposredno iza perimetra bedema, primjena obilate žbuke i upotreba masivnih kontrafora, uz odabir položaja utvrđenja, ali i sakralnog objekta, jasno upućuju na postojanje vrlo zanimljive kasnoantičke utvrde tj. kastrona iz doba rane vladavine Bizanta, sa relativno dostatnom stalnom vojnom posadom. Pretpostavljamo da je taj kastron mogao nastati samo nakon 537. godine, odnosno uspješnog okončanja Justinijanove rekonkviste tog dijela istočnog jadranskog priobalja, kao važan obrambeni element jednog

Pogled na zapadnu kulu utvrde *Sutojanj*, 1990.

Zračni snimak utvrda *Sutojanj* na otoku Pagu. Pogled sa sjevera na položaj utvrde

visoko sofisticiranog sustava zaštite pomorskih interesa Bizanta tijekom prvog doba njegove talasokracije Jadranom.

U kombinaciji s nasuprotnom utvrdom na položaju *Gradina* nad Donjom Priznom u Velebitskom kanalu, utvrda *Sutojanj* na poluotočju između Velike i Male luke podesnih za sidrenje, predstavljala je pouzdanu zaštitu morskog prolaza između otoka Paga i kopna, pa time i zapadnog ulaza u Velebitski kanal. Sa

kastrona *Svetojanj* na Pagu moguć je vrlo pouzdan vizualni kontakt s *Gradinom* kod Prizne, ali i s velikim kastronom Sv. Damjana ponad Barbata na nedalekom otoku Rabu.⁴² Tako se i te utvrde uklapaju u integralni sustav koji je Bizant oblikovao u Tarsatičkoj Liburniji a u kojem zapaženo mjesto zauzimaju i kasta na otocima Krku,⁴³ Rabu i Pagu, odnosno vizualne signalne postaje i osmatračnice.⁴⁴

Relativno prostrana ranobizantska utvrda, tj. kastron, koncentriran je oko kamene litice koničnog izgleda na poluotočiću Svetojašnica. To je opće pravilo na arhipelagu Jadrana kojega prati pojava izgradnje crkava unutar ili podno utvrda, dok se bedemi urbanih središta, kao u slučaju kasnoantičke metropole Salone, ojačavaju brojnim pentagonalnim kulama.⁴⁵ Kasta imaju u pravilu položaj ponad dviju uvala pogodnih za sidrenje u slučaju bure ili juga. Poradi njihove važnosti u osiguravanju prometovanja duž razvedene istočne jadranske obale i njezina arhipelaga utvrđene su neke »zakonitosti«. Pojavljuju se u parovima, tj. u vizualnom kontaktu i u sustavu zaštite otoka, njihovih resursa, kao i većih naselja. Otok Pag je samo jedan od niza primjera, jer su se na njemu mogli, do sada, registrirati položaji barem triju utvrda – Sutojanj, Sv. Juraj iznad grada Paga i vjerojatno na otočiću Veli Sikavac, koje su locirane na važnim položajima poradi nadzora plovnih puteva, osiguravanja podgrađa, sidrišta, logistike luka ili što je posebice važno - solana. Podjednako je važno naglasiti pojavu kasta na obalnom rubu Podvelebitskog kanala od Senja, Prizne, Karlobaga, Tribunja Šibuljine do Modrič Drage, poglavito na priobalnim ishodištima kopnenih prometnica preko gorskih prijevoja na Velebitu i prema dubinama Panonije (*Siscia*).⁴⁶ Dakle, kasta na obalnom rubu Velebitskog kanala, zajedno s onima uz istočnu obalu velikih sjevernojadranskih otoka Krka, Raba i Paga tvorila su jedinstveni sustav zaštite plovnoga puta od Jadera prema Tarsatičkoj Liburniji.⁴⁷

Naposljetku, nakon posjete utvrdama u *Prizni* i *Sutojanju* možemo konstatirati da su nas pribavljene arheološke spoznaje uvjerile u njihovu pripadnost jednom vrlo značajnom kulturno-povijesnom mostu preko kojega iz razdoblja

⁴² M. Domijan, »Ostaci utvrde Sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu«, *Diadora*, 14, Zadar, 1992., 325-344; Z. Brusić, »Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku«, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu i u Hrvatskom primorju*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 13, Zagreb, 1989., 111-119 (112); Ž. Tomičić, 1990., *op. cit.* (20), 29-53 (32-34).

⁴³ S. Ciglencečki, »Höhenbefestigungen aus der Zeit von 3. bis 6. Jh. Im Ostalpenraum«, *Dela*, 31, Ljubljana, 1987., 104-105, 107; A. Faber, »Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka«, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 3-4, (1986-1987), Zagreb, 1988., 113-140 (121-127); Ž. Tomičić, »Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju«, *Prilozi*, 3-4 (1986-1987), Zagreb, 1988., 141-174 (148-151); Z. Brusić, *op. cit.* (42), 111-119; Ž. Tomičić, 1990., *op. cit.* (20).

⁴⁴ A. Badurina, »Bizantski plovní put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, Zagreb, 1992., 7-9.

⁴⁵ N. Cambi, *Antika*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Knjiga druga, Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2002., 251-251, bilj. 1142-1162.

⁴⁶ Ž. Tomičić, 1990., *op. cit.* (20), 29-53; Ž. Tomičić, »Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXIII, Zagreb, 1990., 139-163.

⁴⁷ Ž. Tomičić, 1990., *op. cit.* (20), 29-53.

kasne antike kročimo u rani srednji vijek. Ta je izuzetno zanimljiva prijelazna epoha obilježena široko razgrananim djelovanjem istočnorimskog cara Justinijana I. (527.-565.). Posljedice tog djelovanja naznačene su na istočnom pročelju i arhipelagu Jadrana, ali i njegovu zaleđu jedinstvenom organizacijom prostora, izgradnjom novih tipova utvrda, obnovom fortifikacija urbanih središta, izraženim profanim i sakralnim graditeljstvom u svakom kutku ogromnog carstva, potom talasokracijom u Sredozemlju i u njegovu najsjevernijem zaljevu – Jadranu. Novi urbanizam na klasičnoj osnovi, pobjednički hod kršćanstva obilježen politikom i osobnošću cara Justinijana I, potom ratovanje na više bojišnica promijenili su ustroj prostora i stvorilo nove kulturne krajobrazne. Takve smo krajobrazne s novom toponimijom, posebice hagionimijom i trajnim reperima - utverdama i crkvama, pretvorili u dio svjetske baštine, kojega valja znanstveno istraživati, vrednovati i predstaviti kao dodanu vrijednost turističkoj ponudi. Epoha Justinijana I. bitno je utjecala na početke oblikovanja hrvatskog ranog srednjovjekovlja a ujedno je prethodila dugotrajnijem zadržavanju Bizantskog Carstva u urbanim središtima uzduž istočne obale Jadrana.

PRIZNA AND SUTOJANJ
FORTIFICATIONS OF THE JUSTINIAN ERA

Željko Tomičić

Taking as an example a part of the Velebit coastal area and the Pag archipelago group in the northern Dalmatian islands, in our paper dedicated to Nenad Cambi, whose work and life we are celebrating, we look at two important points in the area. Concerned are the positions of the fortification complexes of Gradina on Prizna, on the northern coastal rim of the Velebit Channel, located opposite the fortress of Sutojanj on the northern point of Pag Island. These are examples of fortified compact settlements with important components, or ports, which fit into the circum-Mediterranean image of the castrification typical of the epoch of Emperor Justinian I (527-565). Reference to these two examples of forts is particularly important, for with the other fortifications along the northern coast of the Velebit Channel the beginnings of the process of the castrification in the archipelago and along the eastern facade of the Adriatic can be depicted. This process also defined the beginnings of the Early Middle Ages. During summer and late autumn 1989 and 1990 the present author carried out a detailed reconnoitre of the field in the area from the strait of Novsko ždrilo in the south east to Donja Prizna on the south west of the Velebit Channel. Also carried out was an immediate field autopsy of the western part of the island of Pag. During these investigations an endeavour was made to verify the hypothesis that there are several new sites, or sites not well enough known to scholarship, on which there are significant characteristics of military construction from the time of the early rule of Byzantium in the Adriatic. From the field walking and remote research and the interpretation of monumental complexes and visits to the fortifications in Prizna and Sutojanj, it is possible to conclude that the archaeological facts found can persuade us that they belonged to a very important cultural and historical bridge across which Late Antiquity we gradually transited into the Early Middle Age. This is a very interesting transitional period marked by the widely ranging activity of the Eastern Roman Emperor Justinian I (537-565). The consequences of this activity are revealed on the eastern facade and the archipelago of the Adriatic and in its hinterland with a unique organisation of the physical space, with the building of new types of fort, with the renovation of the fortifications of urban centres, with marked secular and religious construction going on in every corner of the vast empire, then with the thalassocracy in the Mediterranean, and its northernmost gulf, the Adriatic. The new urbanism on the classical base, the victorious progress of Christianity marked by the policy and personality of Justinian I, the wide ranging commerce over great distances, founded on well distributed artistic and artisanal work, then warfare at several theatres of war, all changed the organisation of the space and created new cultural landscapes. Such landscapes, with their new place names, particularly the hagio-toponyms and the lasting points of reference - the forts and churches, were turned into a part of the world heritage that should be the subject of scholarly research, evaluation and presentation as added value to the tourist

product. The epoch of Justinian I had a crucial influence on the beginnings of the formation of the early Middle Ages and at the same time preceded the long-lasting presence of the Byzantine Empire in the urban centres up and down the eastern shores of the Adriatic.